

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia XI (2013)

Lilia Kowkiel

Dary dla bibliotek szkolnych na prowincji litewsko-białoruskiej w I połowie XIX wieku*

Na początku wieku XIX zreformowane szkolnictwo ziem litewsko-białoruskich, podporządkowane wówczas Uniwersytetowi Wileńskiemu, miało już za sobą dwustuletnią tradycję – najczęściej szkolnictwa zakonnego, nieraz świeckiego, pozostawiła tu też swój ślad Komisja Edukacji Narodowej. Również biblioteki szkolne, przynajmniej niektóre prowadzone przez zgromadzenia zakonne, posiadały od dawna niemałe kolekcje. Zresztą obowiązująca wówczas *Tymczasowa ustawa oświecenia publicznego* z 24 stycznia 1803 r. przewidywała utrzymanie w każdej szkole biblioteki ogólnej, złożonej nie tylko z podręczników. Szkoły zakonne zasilaly księgozbiory z własnych funduszy, w szkołach akademickich niewielka część uzyskanego budżetu mogła być przeznaczona na ten cel¹.

Jednak nawet w imponujących ilościowo bibliotekach szkolnych, zwłaszcza przejętych po jezuitach, istniał problem niedostosowania zawartości do nowoczesnych wymogów pedagogicznych. Szczególnie wyraźnie ten mankament ujawniły wizytacje szkół przez inspektorów Okręgów Naukowych. W Wileńskim Okręgu Naukowym wizytowane były wszystkie typy szkół, w tym zakonne oraz pensje prywatne. Po wizytacjach powstawały raporty, które zawierały również opisy stanu bibliotek szkolnych², w których znalazły się informacje na temat ich darczyńców i mecenasów. W dokumentacji po wizytacji przy opisie biblioteki szkolnej najczęściej spotykamy notatkę, zawierającą nazwisko ofiarodawcy i krótką charakterystykę darowanych pozycji książkowych. Jest to podstawowe źródło informacji na temat darów osób prywatnych na rzecz placówek edukacyjnych, uzupełniane

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2012–2015

¹ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, Lublin 1991, t. 2, s. 311; idem, *Wilno. Polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław 2010, s. 636.

² D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, op. cit., t. 2, s. 78–84; idem, *Wilno. Polska stolica...*, op. cit., s. 422–428.

również zachowanymi inwentarzami bibliotek szkolnych z odpowiednią adnotacją³ oraz wzmiankami we wspomnieniach czy pamiętnikach⁴.

Należy zaznaczyć, że zjawisko mecenatu wobec szkolnictwa nie stanowiło wówczas rzadkości, a jednym z jej kierunków było zasilanie bibliotek⁵. Dobrym przykładem służyła Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, licznie obdarowywana nie tylko przez kadre profesorską, lecz również przez przedstawicieli szlachty i duchowieństwa⁶. Do wspierania oświaty zachęcało *Postanowienie o nagrodach dla dobrodziejów szkolnych* rosyjskiego Ministerstwa Oświecenia z dnia 14 lutego 1816 r.⁷ W przypadku daru Melchiora Wołodkowicza dla biblioteki gimnazjum mińskiego wizytator szkół Józef Twardowski zwrócił się do władz Uniwersytetu z prośbą „o stosowne zalecenie w celu oświadczenia JW. Wołodkowiczowi wdzięczności i pobudzenia tym sposobem innych do podobnych dla dobra edukacji publicznej pożytecznych kroków”⁸.

Personalia niektórych darczyńców były dobrze znane w szerokich kręgach społecznych, a o ich szlachetnych czynach pamiętano długo po fakcie. Wincenty Tyszkiewicz, referendarz Wielkiego Księstwa Litewskiego, właściciel miasteczka Świsłocz (pow. wołkowyski) znacząco zasłużył się dla otwartego tu w 1805 r. gimnazjum gubernialnego. Zbudował dwa duże budynki, w których mieściła się szkoła i mieszkania nauczycieli, obdarował gimnazjum kolekcją książek i instrumentów fizycznych⁹. Pamiętano również o przekazanej w 1814 r. przez podskarbiego wielkiego litewskiego Michała Kleofasa Ogińskiego dla szkoły powiatowej młodzieczańskiej (pow. wilejski) udokumentowanej kolekcji, składającej się z 399 dzieł drukowanych, narzędzi fizycznych, instrumentów muzycznych oraz nut „pisanych i sztychowanych”¹⁰.

³ Przykładem może być *Rejestr Książ Jaśnie Oświeconego Xięcia Michała Ogińskiego Senatora Państwa i Kawalera Szkoły Młodzieczańsko-Wilejskiej na użytek uczącej się Młodzi darowanych Roku 1814 miesiąca Maia 15 Dnia*, zob.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі [dalej: НГАБ], ф. 458 воп. 1 спр. 2 арк. 885–892 адв.

⁴ Np. o założeniu przez Wincentego Tyszkiewicza gimnazjum gubernialnego w Świsłoczy i pełnego jego uposażenia, w tym zaopatrzenia w bogatą bibliotekę zob.: L. Potocki, *Wspomnienia o Świsłoczy Tyszkiewiczowskiej, Dereczynie i Różanie*, Petersburg 1910.

⁵ S. Kościółkowski, *Z dziejów ofiarności na rzecz nauki i nauczania na Litwie od dawnych czasów do początku XX w.*, „Nauka Polska” T. 5: 1925, s. 241–296.

⁶ *Pamirštōji mecenatystė: Dovanų Vilniaus universiteto bibliotekai knyga, 1792–1832*. Sudarytojas ir parengėjas Arvydas Pacevičius. Perrašo mokslinė redakcija ir bibliografija: Lilia Kowkiel, Iwona Pietrkiewicz, Vilnius, UAB DABAexpo 2010.

⁷ *Postanowienie o nagrodach dla dobrodziejów szkolnych*, „Dziennik Wileński” T. 3, 1816, nr 17, s. 472–475.

⁸ J. Twardowski, *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych w guberni Mińskiej odbyta w roku 1819*, [w:] *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, Kraków 1904, t. 10, s. 564.

⁹ J. Giżycki [Wołyniak], *Spis szkół w Grodzieńskiej guberni na początku XIX wieku*, Poznań 1885, s. 11.

¹⁰ НГАБ, ф. 458 воп. 1 спр. 2 арк. 875 адв., 885–892 адв.; J. Twardowski, *Wizyta jeneralna...*, op. cit., s. 460.

Wśród osób ofiarujących książki do szkolnych bibliotek nierzadko spotykamy pracowników aparatu administracyjnego szkolnictwa, przede wszystkim dyrektorów oraz dozorców honorowych. Józef Ignacy Kossakowski, podcazaszy kowieński, członek honorowy Uniwersytetu Wileńskiego, były dyrektor szkół guberni grodzieńskiej, testamentem z 1804 r. zapisał tysiąc woluminów dla szkoły w Widzach. Te książki szkoła widzka otrzymała dopiero w 1818 r.¹¹

Najczęściej wśród darczyńców wymieniane były osoby pełniące funkcję „dozorcy honorowego” w poszczególnych powiatach. Była to instytucja propagatora oświaty publicznej powołana po 1811 r. Dozorcy honorowi nie byli przedstawicielami władzy, lecz łącznikami szkół ze społecznością szlachecką. W warunkach powszechnego braku zainteresowania tą funkcją podejmowały się jej wyłącznie najaktywniejsi przedstawiciele miejscowej szlachty, często powiatowi marszałkowie szlachty. W większości przypadków funkcja ta połączona jest ściśle z mecenatem i dobroczynnością, niekiedy nawet stanowiła za nie nagrodę¹². Osoby te zazwyczaj przyczyniały się do powiększenia zasobów bibliotecznych o znaczną liczbę egzemplarzy (od kilkuset do tysiąca). Michał Chlewiński, dozorca honorowy szkoły w Rosieniach, obdarował rosienską szkołę pijarów i bibliotekę szkoły kroskiej¹³. Eustachy Karp, filantrop i dozorca honorowy szkół powiatu szawelskiego, przyczynił się do powiększenia biblioteki szkoły w Podubisiu, prowadzonej przez bazylianów¹⁴.

O innych ofiarodawcach mamy tylko skąpe informacje. W 1806 r. Melchior Wołodkiewicz uposażył bibliotekę gimnazjum mińskiego w 500 książek¹⁵ (według innych danych było ich ponad 200)¹⁶. Biblioteka szkoły powiatowej chołopienickiej (pow. borysowski) liczyła w 1819 r. 216 książek, wśród nich znajdowały się dary p. Woytulewicza oraz dzieła zakupione¹⁷. Podobnie szkoła powiatowa w Łużkach (pow. dziśnieński) prowadzona przez pijarów otrzymała książki od p. Serafinowicza¹⁸. Niejaki Okołów w 1829 r. przekazał dla gimnazjum w Słucku 1000 książek¹⁹.

Zachowane źródła dokumentują przede wszystkim znaczące dary, o wiele rzadziej rejestrują informację o przekazaniu pojedynczych egzemplarzy. Dzieje się to głównie wówczas, kiedy szkoły były obdarowywane przez osoby powszechnie znane lub wyróżniające się w lokalnym środowisku. Wykaz książek biblioteki szkoły powiatowej w Słonimiu prowadzonej przez kanoników regularnych laterań-

¹¹ Lietuvos valstybės istorijos archyve [dalej: LVIA], f. 567 ap. 2 b. 2448, lap. 1.

¹² D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, op. cit., t. 2, s. 84–91.

¹³ Ibidem, s. 312.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ S. Kościółkowski, *Z dziejów ofiarności...*, op. cit., s. 270.

¹⁶ J. Twardowski, *Wizyta jeneralna...*, op. cit., s. 372–373.

¹⁷ Ibidem, s. 417.

¹⁸ Ibidem, s. 431.

¹⁹ LVIA, f. 567 ap. 2 b. 2447.

skich z 1829 r. liczył 117 dzieł w 156 woluminach. Obok 15 pozycji w 24 woluminach dzieł w języku rosyjskim z końca XVIII i początku XIX w. widzimy adnotację: „z daru monarchy”. Podobną notatkę spotykamy przy *Słowniku języka polskiego* B. Lindego (t. 6, Warszawa 1807–1814)²⁰. Natomiast dziełu E. Czarnieckiego *Zasady edukacji i instrukcji* (t. 2, Warszawa 1808) towarzyszy wpis: „Darowana przez X. Czartoryskiego 1823 r.”²¹. Dwie pozycje w księgozbiorze szkolnym stanowią dary nauczycieli: *Kazania czy krótkie nauki religii* (Wrocław 1822) ofiarował ksiądz nauczyciel Baniewicz w 1828 r., a *Mowy o wychowaniu* (Wrocław 1826) – ksiądz nauczyciel Kuczewski w roku 1829²².

Gimnazjum w Świsłoczy poszczycić się mogło darami byłych uczniów. W podsumowującym raporcie po wizycie generalnej szkół i zakładów guberni grodzieńskiej w 1821 r. wyróżniono dary p. Jana Jundziłła, który po zakończeniu gimnazjum został studentem Uniwersytetu Wileńskiego, jednak „nie zapomina o szkole tutejszej i daje jej częste dowody swojej pamięci, teraz przysłał 62 tablice roślin iluminowanych p. Anbry, koncert Fielda na Forte pisane, drugi p. Luand na skrzypcach oraz dwa historyczne o X. Poniatowskim kopiersztychy”²³. Warto też przytoczyć przykład darowania książek własnego autorstwa przez byłych uczniów szkół. Wychowanek tegoż gimnazjum Józef Kowalewski, znakomity orientalista, profesor języka mongolskiego na Uniwersytecie Kazańskim, przysłał do biblioteki gimnazjalnej w Świsłoczy egzemplarz słownika mongolsko-rosyjsko-francuskiego swojego autorstwa (wydany w Kazaniu w 1842 r.)²⁴.

Jako ciekawostkę można wyróżnić fakt ofiarowania bibliotece dwóch biletów prenumeracyjnych na wielotomowe ilustrowane dzieła historyczno-podróżnicze. Taki nietypowy dar dla szkoły parafialnej weleśnickiej (pow. piński) przekazał Wincenty Pohowski „medyk”²⁵. Taż szkoła zarejestrowała książki „od osób nie wymieniających nazwisk swoich, ale tylko podpisanych Młodzi czytelnicy Dziejów Dobroczynności”²⁶. Według wykazu były to:

1. Pan Jan ze Świsłoczy Kramarz wędrujący w Wilnie 1821 exemp. 6
2. Ogrodnictwo krótko zebrane przez Kajetana Kraszowskiego Doktora Filozofii w Wilnie r. 1821 egzempl. 5
3. Bayki i przypowieści J. Krasickiego w Wilnie r. 1820 egzemp. 4
4. Pieśni nabożne przez F. Karpińskiego w Wilnie w druk. XX. Misjonarzy 1809 egz. 6
5. Okolice Krakowa poema przez F. Wężyka w Krakowie 1820 egzemp. 1

²⁰ LVIA, f. 567 ap. 2 b. 2453, lap. 4–5.

²¹ Ibidem, lap. 4v.

²² Ibidem, lap. 5v.

²³ Vilniaus Universiteto Biblioteka [dalej: VUB], RS f. 2 KC b. 519, Twardowski Józef, *Wizyta generalna szkół i zakładów edukacyjnych guberni grodzieńskiej i obwodu białostockiego roku 1821. Raport ogólny*, k. 91.

²⁴ W. Małczyński, *Świsłocz, kilka wspomnień*, „Kłtosy” T. 29, 1879, s. 253.

²⁵ VUB, RS f. 2 KC b. 518, Twardowski Józef, *Wizyta szkół guberni grodzieńskiej i białostockiego obwodu, 1821*, t. 1, k. 159.

²⁶ Ibidem, k. 137.

6. O karmieniu pszczół i o środkach ratowania słabych Pr. M. Witwickiego ex. 2
7. Wiadomość i prawda dla młodzieży bez doświadczenia, wychodzącej na świat i sposobiącej się do różnych powołań w społeczności przez Kampe przekład J. Bechowiec w Wilnie druk. XX.Miss. 1821 ex. 1²⁷.

Niektóre zachowane źródła pozwalają odtworzyć jakościową i ilościową charakterystykę darowanych kolekcji. Biblioteka gimnazjalna w Świsłoczy w 1808 r. liczyła 889 tomów, z których 550 ofiarował hrabia Wincenty Tyszkiewicz. Były to książki w języku polskim, łacińskim, francuskim, m.in. autorstwa Voltaire'a, Condillaca, Amiota, Raynala, wydanie klasyków łacińskich w 100 tomach i inne²⁸. W kolejnych latach szkolny księgozbiór powiększył się, mimo to wizytator w 1821 r. zaznacza, że „biblioteka bardzo uboga w dobre edycje autorów klasycznych nie tylko greckich, ale i łacińskich, a nawet w dzieła pedagogiczne których prawie żadnego nie ma”²⁹.

Wykaz książek darowanych przez Józefa Kossakowskiego dla szkoły w Widzach został ułożony z uwzględnieniem podziału tematycznego: literatura – 193 dzieła w 321 woluminach, geografia i historia – 96 dzieł w 222 woluminach, księgi moralne – 160 dzieł w 263 woluminach, fizyka, matematyka i historia naturalna – 120 dzieł w 174 woluminach. Były to głównie książki w języku polskim, francuskim, łacińskim z końca XVIII i początku XIX w.³⁰

Szczegółowo spisany rejestr daru Michała Ogińskiego dla szkoły w Mołodecznie posiada następujące rubryki:

- księgi geograficzne – 12 dzieł w 15 wol.,
- księgi historyczne – 72 dzieła w 152 wol.,
- „Księgi Praw i Konstytucji Polskich” – 50 dzieł w 69 wol.,
- „Dzieła Moralne” – 58 dzieł w 67 wol.,
- „Dzieła Grammatyków i Mówców” – 38 dzieł w 41 wol.,
- „Dzieła Poetów” – 18 dzieł w 21 wol.,
- „Dzieła Fizyczne i Matematyczne” – 40 dzieł w 68 wol.,
- dzieła medyczne – 23 dzieła w 25 wol.,
- księgi duchowne – 88 dzieł w 102 wol.,
- nuty muzyczne pisane czyli w rękopisach – 18 grup tematycznych,
- nuty sztychowane (drukowane) – 9 grup tematycznych³¹.

W rękopiśmiennej pracy Michała Bernsztejna o Janie Sobolewskim, nauczycielu szkoły w Krożach, spotykamy informację o tym, że filomata na początku lat 20. XIX w. czytał sporo literatury z zakresu pedagogiki, „którymi w celniejszym doborze zasilił bibliotekę gimnazjalną kolejny dobroczyńca szkoły kroskiej – Chlewiński”³².

²⁷ Ibidem, k. 141.

²⁸ J. Giżycki [Wołyniak], *Spis szkół...*, op. cit., s. 13.

²⁹ VUB, RS f. 2 KC b. 519 Twardowski Józef, *Wizyta generalna... roku 1821. Raport ogólny*, k. 91.

³⁰ LVIA, f. 567 ap. 2 b. 2448, lap. 3–10v.

³¹ НГАБ, ф. 458 воп. 1 спр. 2 арк. 885–892 адв.

³² LVIA, f. 1135 ap. 22 b. 287, lap. 30.

Był nim Michał Chlewiński, dozorca honorowy szkoły w Rosieniach, który obdarował również rosieńską szkołę pijarów sporym księgozbiorem, w którym były dzieła Rollina, Niemayera i Kanta³³.

Również Eustachy Karp, filantrop i dozorca honorowy szkół w powiecie szawelskim, w styczniu 1820 r. przekazał bazylianom z Podubisia bibliotekę na cele pedagogiczne, chwaloną w 1822 r. przez wizytatora Jana Chodźkę. Dar ten składał się z 42 bardzo kosztownych dzieł i licznych materiałów naukowych. Z tego 20 tomów przeznaczonych było do użytku uczniów³⁴.

Ofiarowywane druki i inne dary nie zawsze odpowiadały ówczesnym programom nauczania, na co zwracali uwagę wizytatorzy. Tylko niekiedy w raportach pochlebnie wyrażano się o przekazanych książkach. Na przykład, dar Serafinowicza dla szkoły w Łużkach, składający się głównie z dzieł historycznych, „w tym przedmiocie [...] aż nadto dostarcza nauczycielowi pomocy”³⁵. Jeżeli chodzi o zasobną kolekcję darowaną przez Michała Ogińskiego, to została ona oceniona jako zawierająca „wiele dzieł pożytecznych, obok wielu błahych i jak dla szkoły na nic nie zdalnych”³⁶.

W podobny sposób wizytator Józef Twardowski wypowiedział się o książkach z biblioteki szkoły w Chołopieniczach (216 dzieł, głównie z daru Woytulewicza):

Część tych ksiąg nie jest do pomocy dla nauczycieli, ale tylko obce naukom szkolnym mieści badanie, jako to o medycynie i wojskowości, ilość książek rzetelnie do pomocy dla nauczycieli będących jest nader mała i zupełnie potrzebom szkoły ani jej świetnemu stanowi nie odpowiada³⁷.

Poza przekazywanymi docelowo do bibliotek książkami, sztychami, nutami, szkoły otrzymywały też inne dary – kolekcje mineralogiczne, instrumenty muzyczne, wyposażenie gabinetów fizycznych, co nawiązuje do modelu typowej biblioteki oświeceniowej. Gabinet fizyczny dla szkoły w Świsłoczy został zakupiony na zlecenie Wincentego Tyszkiewicza w Warszawie, posiadał najważniejsze instrumenty i maszyny. Do tegoż gimnazjum posiadało gabinet mineralogiczny, liczący kolekcję 777 okazów³⁸. Dar instrumentów muzycznych Ogińskiego był złożony

tylko ze starych instrumentów, z których prócz dwóch skrzypiec, waltorni i bassetli, u dozorcy ulokowanych, wątpię, żeby coś się zdało. Nuty też są porozrzucane, bez początku, końca lub środka. Słowem, jeśli ten dar był takim w czasie ofiarowania, jak teraz, to można go za nic uważać i ani spisywać ani utrzymywać go nie warto³⁹.

Znane też inne przykłady wyposażenia szkół w instrumenty i urządzenia naukowe. Szkoła w Nieświeżu posiadała sfinansowane przez Radziwiłłów gabinet

³³ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, op. cit., t. 2, s. 312.

³⁴ Ibidem.

³⁵ J. Twardowski, *Wizyta jeneralna...*, op. cit., s. 431.

³⁶ Ibidem, s. 460.

³⁷ Ibidem, s. 417.

³⁸ J. Giżycki [Wołyniak], *Spis szkół...*, op. cit., s. 13.

³⁹ J. Twardowski, *Wizyta jeneralna...*, op. cit., s. 461.

fizyczny, w którym znajdowały się wyprodukowane w Norymberdze maszyny – galvaniczne, pneumatyczne, goniometry, mikroskopy, soczewki, barometry, termometry, piec i alembiki. Kilka podobnych urządzeń zafundował szkole dozorca honorowy z Bobrujska. Zakonnicy w Łużkach, wspierani przez hrabiego Brzostowskiego, podjęli starania o zakup takiego wyposażenia. Michał Chlewiński kwestował na sejmiku, aby ufundować szkole w Rosieniach gabinet fizyczny wartości 200 rs.⁴⁰ Brakuje natomiast informacji o przydatności i wykorzystaniu takiego rodzaju darów w praktyce edukacyjnej.

Zachowane w archiwach i bibliotekach akta wizytacyjne zawierają liczne przykłady darów książkowych przekazywanych dla szkół Wileńskiego Okręgu Naukowego przez osoby prywatne, głównie przedstawiciele miejscowych rodów szlacheckich i byłych uczniów. Nie zawsze ofiarowane druki stanowiły wsparcie dla bibliotek placówek edukacyjnych, ponieważ charakteryzowały się małą użytecznością dla celów pedagogicznych. Również należy zauważyć, że w tym przypadku mamy do czynienia nie tyle z działalnością o charakterze planowym lub spójnym, ile raczej z działalnością dobroczynną.

Donations to school libraries from the Lithuanian-Belarusian province in the first half of the 19th century

Abstract

The article discusses donations to the libraries of schools from the Vilnius School District in the first half of the 19th century. Information about these donations can be found in reports after visits at schools, in inventories of school libraries, recollections, and diaries. Source materials contain descriptions of the state of school libraries, lists of donated items, and information about the benefactors. Among people who donated books to school libraries, we can frequently come across the employees of the school's administrative apparatus, representatives of local noble families, and former students. The sources register mainly important donations. The preserved documentation allows for reconstructing the qualitative and quantitative characteristics of the donated collections. The donated prints did not always correspond to the then curricula and were characterized by low pedagogical value. Apart from books, engravings, and notes, schools also received other gifts – mineralogical collections, musical instruments, equipment of the physics labs – which relates to the model of a typical library from the Enlightenment period.

Key words: school libraries, 19th century, Vilnius School District, patronage

⁴⁰ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, op. cit., t. 2, s. 320.